

КИМ БУВ «ІНОСЛАВНИЙ І ПРЕЛУКАВИЙ МОТОВИЛО», АВТОР НЕОПУБЛІКОВАНОЇ ВІДПОВІДІ НА ТРАКТАТ ПЕТРА СКАРГИ «ПРО ЄДНІСТЬ ЦЕРКВИ БОЖОЇ»?

У 1577 р. єзуїт Петро Скарга, майбутній ректор Віленської академії та придворний проповідник польського короля Сигізмунда III Вази, видав працю «Про єдність Божої Церкви під одним Пастирем і про відступ греків від цієї єдності»¹. У роботі піддавалися критиці церковна організація, освітній та інтелектуальний рівень «грецького духовенства», надмірна прив'язаність русинів до недосконалої церковнослов'янської мови тощо. Скарга переконував, що справжнім пастирем є римський папа, і спасіння русинів залежить від того, чи визнають вони свої помилки та приєднуються до істинної Церкви.

Вважається, що безпосередньою відповіддю на закиди і повчання єзуїта стала реалізація низки проєктів, ініційованих людиною, якій присвячувався згаданий текст. Аби довести хибність основних тез Скарги, князь Василь-Костянтин Острозький створив у центрі своїх володінь гурток перекладачів, організував видання їхнього інтелектуального продукту в переведеній зі Львова друкарні та фундував школу². Коли ж ідеться про словесний вимір протистояння, то, як зауважив Ігор Шевченко, «гідної відповіді [...] православні не могли дати протягом двадцяти років», аж поки не з'явився «Апокрисис» Мартина Бронецького (1597–1598)³. Утім, ще до появи цієї праці, написаної протестантом, «греки» та їхні союзники спромоглися підготувати чимало інших полемічних творів. Найвідомішим з-поміж них став, завдяки друку, «Ключ Царства Небесного» Герасима Смотрицького (1587), а найдавнішим – укладений наприкінці 1570-х рр.

¹ P. Skarga, ks. *O jedności Kościoła Bożego pod jednym Pasterzem i o greckim od tej jedności odstąpieniu*. Wilno 1577.

² Пор.: Н. Яковенко. *Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.* Київ 2005, с. 209–210.

³ І. Шевченко. *Україна між Сходом та Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*. Львів 2001, с. 159.

текст загадкового автора на ім'я Мотовило. У цьому дослідженні спробуємо ідентифікувати його особу.

Поставлене завдання можна віднести до розряду надскладних з огляду на те, що свідчень про Мотовила збереглося вкрай мало. Як автор полемічного твору, він фігурує у джерелах лише двічі, щоразу в недатованих листах князя Андрія Курбського до Василя-Костянтина Острозького⁴. Праця Мотовила в них зазнає нищівної критики. З листів випливає, що полеміст був аріанином і людиною, близькою до київського воєводи Острозького, найвірогідніше – його слугою. Ось практично усе, що про нього знаємо. Додамо тільки, що сам текст пам'ятки не зберігся. Дехто з істориків літератури приписує Мотовилу авторство анонімного «Послання до латин із їх же книг»⁵, однак беззаперечні докази на користь цієї тези досі не наведені й навряд чи колись з'являться.

Повертаючись до проблеми встановлення особи полеміста, звернімо увагу, що в репліках князя Курбського його не названо на ім'я, а отже, є підстави принаймні припускати, що Мотовило – це прізвище, а не прізвище. У давнину таке слово позначало пристрій для змотування ниток з веретена. Воно цілком могло, набувши алегоричного змісту, вживатися і самим автором – як псевдонім⁶, і його недоброзичливцями (наприклад, тим же Курбським) – як образливий «титул». У цьому контексті важливо зазначити, що свого часу Ігор Мицько нарахував чималу кількість згадок про Мотовилів у волинських актах XVI – першої половини XVII ст.⁷, а Василь Ульяновський з'ясував, що один із них відстоював інтереси київського воєводи Острозького в суді⁸.

Оприлюднена науковцями інформація доводить, що в досліджуваній період у регіоні існував рід, члени якого носили прізвище Мотовило. Попри те, що цей рід користувався всіма привілеями шляхти, у старих річпосполитських гербівниках він не зафіксований. Статей про Мотовилів не знайдемо в компендіумах таких знаних авторів XVI–XVIII ст., як Бартош

⁴ К. Ю. Ерусалимский. *Сборник Курбского: Исследование книжной культуры*, т. 2. Москва 2009, с. 394, 399.

⁵ О. И. Ника. Межкультурный диалог и коммуникативные ресурсы текста острожского полемиста XVI века // *Национальные культуры в межкультурной коммуникации: Сб. науч. ст.*, ч. 2. Минск 2016, с. 318.

⁶ Серед острожських інтелектуалів відомі особи, які приховували своє ім'я та/чи прізвище – згадаймо автора «*Апокрисиса*» Христофора Філарета (Мартин Броневський) або «многогрішного, худшого, в християнєх убогого» Василя, який написав «*Книжицю в 6-ти розділах*» (Василій Малюшицький).

⁷ І. Мицько. *Острозька слов'яно-греко-латинська академія*. Київ 1990, с. 102–103.

⁸ В. Ульяновський. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*. Київ 2012, с. 1028.

Папроцький, Шимон Окольський, Станіслав-Юзеф Дуньчевський, Каспер Несецький. З усіх генеалогів і геральдистів, котрі жили в пізніші часи, лише Адамові Бонецькому та Северинові Уруському було відомо про цих шляхтичів⁹. Перший присвятив роду одне речення, другий – два абзаци.

За свідченням Уруського, Мотовили мали литовське коріння, послугували гербом Прус I і на історичну арену вийшли приблизно в середині XVII ст. Проте джерельні дані спонукають нас поставити ці твердження під сумнів. Родовий знак Мотовилів, принаймні в давнішу добу, мав вигляд перетятої стріли вістрям догори, що спирається на літеру М із загнутими вбік кінцями.

Гербовий
знак
Прус I

Знак на печатці
Івана Мотовила
(1564)¹⁰

Знак на печатках Яна,
Самуеля, Ганни і Зузанни
Мотовилів (1608)¹¹

Перші представники роду задокументовані в джерелах більш ніж на сто років раніше від заявленого у вказаній публікації хронологічного маркера¹². Що стосується походження Мотовилів, то пошуки їхньої рідні на просторах від Балтійського моря й до Прип'яті жодного результату не дали. Ані в книгах Литовської метрики, ані у військових пописах, ані в спеціальних довідниках (у т. ч. гербівнику Войцеха Віюка-Кояловича¹³) їхніх слідів не виявлено. Всі відомі нам Мотовили до середини XVII ст. жили на території Волині, а згодом Київщини. Цілком можливо, що Уруський або його інформатори приписали родині балтійське походження, виходячи зі звучання її прізвища. Справді, для литовських кланів були дуже характерні родові іменування із *-ло* наприкінці (Бутвіло, Вежгайло, Довгяло, Забело, Кезгайло, Мінігайло, Юндило тощо). Однак литовські прізвища не варто плутати зі суголосними слов'янськими, які носила українська та білоруська

⁹ A. Boniecki. *Herbarz Polski*, т. 1. Warszawa 1899, с. 245; S. Uruski. *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej*, т. 11. Warszawa 1914, с. 318.

¹⁰ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Rankraščių skyrius, F16–39, l. 33.

¹¹ ANK AS, t. 27, sygn. 49, s. 314; sygn. 50, s. 322; sygn. 51, s. 330.

¹² Боярин кн. Костянтина Івановича Острозького Андрій Мотовилович згадується як свідок в одному з актів, датованому 1529 роком (див.: ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 192, арк. 681).

¹³ P. A. Wiliuk Koiałowicz. *Diuus angelis Lituaniae custodibus et sanctis eiusdem patronis sacer Nomenclator*. Kraków 1905.

шляхта: Рило, Закусило, Стромило, Покотило, Будило, Войнило та ін. Родове ім'я Мотовилів, поза сумнівом, краще вписується у другу групу.

Усе сказане підводить нас до висновку, що першу репліку на трактат Петра Скарги підготував волинський шляхтич. Тепер уважніше придивимося до представників цього роду, оскільки саме серед них, на нашу думку, варто шукати автора згаданого твору. Типовою особливістю більшості Мотовилів, чиї імена вдалося виявити в актових джерелах другої половини XVI ст., було те, що вони не мали власних дідичних мастностей і несли службу на панських та княжих дворах. Багатші вельможі обдаровували своїх підопічних землею в межах доменіальних володінь за умови виконання належної військової повинності. До таких ленників і належали Ярош, Андрій і його сини Михайло та Богдан Мотовили. Перший з них тримав вислугу в Рівненській волості серадзького воєводи Ольбрахта Ласького (1566)¹⁴, а троє інших – у східній частині Дубенського ключа київського воєводи Василя-Костянтина Острозького (1593–1603)¹⁵. Дрібне залежне рицарство, яке не посідало дідичних володінь, мало серйозні обмеження судових і політичних прав, а тому сприймалося «добре осілою» шляхтою як нерівне собі. Ця обставина пояснює відсутність інформації про рід у гербівниках, героями котрих виступають здебільшого аристократи й нобелі середньої руки.

З-поміж усіх представників роду, які жили в XVI ст., найпомітнішою постаттю був Іван, народжений у 1530-х або на початку 1540-х рр. у сім'ї Федора Андрійовича Мотовила та, ймовірно, Олени Андріївни Мишчанки-Холоневської¹⁶. У документі, датованому 1568 р., глава сімейства названий слугою луцького земського судді Ярофія Гойського¹⁷. Сам Іван починав кар'єру у світі вітебського воєводи князя Стефана Збараського (1564)¹⁸, а згодом перейшов під опіку іншого покровителя – Василя-Костянтина Острозького. З кінця 1560-х рр. Мотовило фіксується в записках Кременецького гродського суду як слуга, адвокат, зем'янин і урядник окремих

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 8, арк. 245. Схоже, що близьким родичем (можливо, сином) Яроша був Петро Мотовило-Бегонський (1586). Друга частина його прізвища, поза сумнівом, утворилася від назви села Бегонь у Рівненській волості, дідичем якого в 1585 р. став князь Василь-Костянтин Острозький, див.: Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 560 зв.

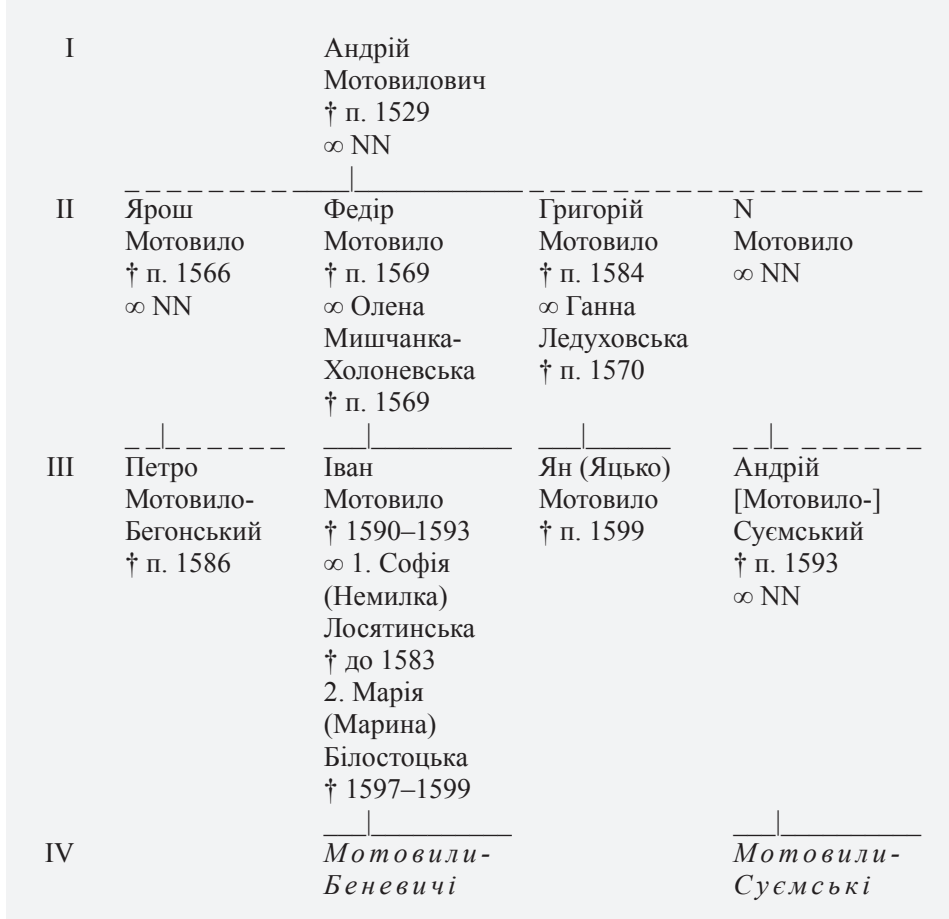
¹⁵ Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 43, арк. 506; спр. 413, арк. 770 зв.–771 зв.

¹⁶ У 1569 р. Федір Андрійович Мотовило разом із дружиною Оленою квітували свого швагра і брата Василя Андрійовича Мишку-Холоневського з посагової суми, див.: Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 30, арк. 267 зв.–268 зв. Цілком вірогідно, однак, що Олена була не першою дружиною Мотовила, а відтак Івана могла народити інша жінка.

¹⁷ Там само, ф. 26, оп. 1, спр. 1, арк. 197 зв.

¹⁸ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. Rankraščių skyrius, F16–39, l. 33.

Генеалогічна схема роду Мотовилів (XVI ст.)

волинських маєностей свого нового патрона¹⁹. Свого часу Острозький, будучи київським воєводою, надав підопічному великі, хоч і незалюднені добра Гуляники над Стугною. Впродовж наступних трьох десятиліть пуста

¹⁹ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 14, арк. 90–90 зв., 90 зв.–91, 97 зв.–98 зв.: Іван Мотовило – кузьминський зем'янин Острозького, посесор с. Лазучин (1569). Ця ж вислуга перебувала в руках Мотовилової вдови й у 1597 р. (Там само, спр. 34, арк. 217–219 зв.). Можливо, ще однією «державою» шляхтича в межах Острозького князівства була Мотовилівка Любаргівської волості. Перша згадка про цей населений пункт походить із 1593 р. (Там само, ф. 25, оп. 1, спр. 45, арк. 809). Лазучинським і котюжинським урядником кн. Василя-Костянтина Іван Мотовило названий у заяві заславського намісника (і майбутнього київського митрополита) Іллі Кучі про напад на маєстності малолітніх князів Заславських у 1571 р. (Там само, спр. 15, арк. 105). У серпні того самого

загосподарювалася настільки енергійно, що згодом змінила свою назву на Мотовилівку²⁰.

Паралельно з розбудовою підкиївського маєтку Іван Федорович провадив економічну діяльність і на рідній Волині. У 1580 р. він узяв у заставу в князя Януша Заславського Жидово Село, або Смаглець, у Кременецькому повіті й за кілька літ посесії звів тут містечко Закриничне із замком²¹. На 1589 р. у маєтку було 50 господарств (димів), 20 убогих халуп і млин²². Враховуючи, що пан Іван володів ще принаймні двома великими селами – Гуляники на Київщині та Лазучин у межах Острозького князівства, можемо стверджувати, що його статки разюче переважали прибутки інших Мотовилів, залежних від київського воєводи. Так, у с. Бегонь Рівненської волості, яке тримав на службі Петро Мотовило, під кінець 1580-х рр. не було жодного диму, тільки чотири городники, а в піддубенських Суймах панів Мотовилів-Суємських налічувалося приблизно 10 господарств²³.

Іван Федорович мав велику родину. Від двох дружин (Софії Лосятинської й Марії Білостоцької), які походили з давніх фамілій кременецьких повітників, народилося не менше десяти дітей – їх після смерті батька виховував вітчим Ян з Хиліна Лядович²⁴. Нашадки Мотовила додаватимуть до родового прізвища придомок *Беневич*²⁵, генеза якого залишається нез'ясованою.

року він же, як слуга Острозького, пред'явив у кременецькому гроді лист із королівської канцелярії про звільнення київського воєводи від судових позовів через його участь у військовій кампанії (ЦДІАК України, арк. 75–75 зв.). Цікаво, що в 1570 р. пан Іван відстоював інтереси кн. Василя-Костянтина в судовому процесі проти свого попереднього патрона Стефана Збарзького, див.: В. Ульяновський. *Князь Василь-Костянтин Острозький*, с. 1028.

²⁰ Ed. Rulikowski. *Opis powiatu wasylkowskiego pod względem historycznym, obyczajowym i statystycznym*. Warszawa 1853, с. 134 (автор датує данину 1560 р.); його ж. *Motowidówka // Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, т. 6. Warszawa 1885, с. 742–743 (автор стверджує, що саме цей Іван Мотовило був автором полемічного тексту, написаного у відповідь на трактат Петра Скарги «Про єдність Церкви Божої», але жодних аргументів на користь своєї думки не наводить). Як впливає з королівського надання Гуляників київському підвоєводі Янові Аксаку (Краків, 18 березня 1595 р.), Мотовило тримав маєток у пожиттєвій посесії (див.: Російський державний архів древніх актів, ф. 389, д. 200, л. 137–137 об.).

²¹ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 22, арк. 384; ANK AS, t. 27, sygn. 49, s. 313–314.

²² AGAD ASK, Dział I, sygn. 31, k. 122.

²³ Там само, к. 11; О. Баранович. *Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* Київ 1930, с. 36 (через три десятиліття, у 1629 р., в Суймах нараховувалося всього 18 димів).

²⁴ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 748 зв.; ANK AS, t. 23, sygn. 52, s. 239.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 9, арк. 615–616 зв. (небіжчик Іван Мотовило «з Беневич», 1596 р.); ф. 11, оп. 1, спр. 7, арк. 754 зв.–755 (Ян Беневич-Мотовидло, 1618 р.);

На відміну від більшості носіїв родового прізвища, Іван Федорович підтримував тісні кровні й економічні контакти з господарськими зем'янами-шляхтою, регулярно навідувався до адміністративних центрів воєводства, захищав свої майнові інтереси в королівських судах²⁶. Як бачимо, він користувався й особливою опікою князя Василя-Костянтина Острозького. Вже подані біографічні деталі схиляють до думки, що саме цей шляхтич і став автором репліки на трактат Петра Скарги. Точних даних про його конфесійну належність віднайти не вдалося, проте ясно, що пан Іван був протестантом. Можливо, кальвіністом, а не аріаніном, як нині прийнято вважати. Андрій Курбський у листі до Василя-Костянтина Острозького називає «улюбленого слугу київського воєводи» сповненим «аріанського духа», що не конче свідчить про його антитринітаріанство. Обговорюючи це питання, до уваги потрібно взяти й той факт, що перший патрон Мотовила – князь Стефан Збараський, а також щонайменше один із синів Василь (Вацлав) були кальвіністами²⁷.

Наприкінці згадаємо про дві наші попередні роботи, в яких також здійснено спробу ідентифікувати автора цього полемічного твору. У коротких енциклопедичних довідках²⁸, що містять загалом тотожну інформацію, ми називали Івана Мотовила сином Григорія та Ганни Ледуховської. Цей чоловік так само жив у середині – другій половині XVI ст. і занотований у джерелах під іменами Ян та Яцько («Яцько, називаємий Ян»). Лише нещодавно вдалося з'ясувати, що мовиться про дві різні особи. Яцько-Ян Григорович, власник частини с. Ледухова в Кременецькому повіті, помер після 1598 р.²⁹, натомість Іван Федорович відійшов ув інший світ на початку

спр. 2, арк. 230–230 зв. (Вацлав Беневич-Мотовидло, 1629 р.); спр. 13, арк. 652 зв. (Гальшка Беневичівна-Мотовидлівна, 1650 р.); ф. 25, оп. 1, спр. 191 (Станіслав Беневич-Мотовидло, 1691 р.); ф. 2, оп. 1, спр. 15, арк. 34 зв.–35 зв. (Міхал Беневич-Мотовидло, 1713 р.) і т. д.

²⁶ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 21, арк. 16–16 зв. (контракт із казимирським євреєм Юськом Абрамовичем, 1583 р.); ф. 26, оп. 1, спр. 6, арк. 365 зв.–366 зв. (судова справа з орлинським державцею Блажком Кунашевичем, 1586 р.), 590 зв. (зг. попередня угода про продаж частини с. Білий Стік Кременецького повіту, 1587 р.); ф. 21, оп. 1, спр. 25, арк. 41 (судовий процес із Василем Лосятинським за посаг дружини, 1588 р.).

²⁷ W. Dobrowolska. Młodość Jerzego i Krzysztofa Zbaraskich // *Rocznik przemyski*, т. 7. Przemysł 1927, с. 36; Г. Літвін. *З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648)*. Київ 2016, с. 224, 408.

²⁸ І. А. Тесленко. Мотовили // *Енциклопедія історії України*, т. 7. Київ 2010, с. 93; І. Тесленко. Мотовило Іван (Ян, Яцько) // *Острозька академія XVI–XVII ст.: Енциклопедія*, 2-ге вид., виправл. і доповн. Острого 2011, с. 240–241.

²⁹ ЦДІАК України, ф. 22, оп. 1, спр. 12, арк. 299 зв.–303 (продаж Яцьком-Яном Мотовилом своєї частки в Ледухові Костянтинові Жашковському. Кременець, 6 грудня 1598 р.).

1590-х рр. 1589 року він ще сплачував до королівського скарбу податок із За-
криничного, а навесні 1594 р. господарем цього маєтку був уже другий чо-
ловік Мотовилової вдови Ян Лядович³⁰. Останню прижиттєву звістку про
шляхтича датовано січнем 1590 р.³¹

³⁰ ЦДІАК України, ф. 21, оп. 1, спр. 27, арк. 94 зв.; AGAD ASK, Dział I, sygn. 31, к. 122.

³¹ ЦДІАК України, ф. 26, оп. 1, спр. 7, арк. 144–145 зв. (матеріали суперечки по-
дружжя Мотовилів з Ганною Лосятинською про привласнення грошей і майна. Дякую
Наталі Старченко за вказівку на цей документ).